

Іванов Микола

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

ДЕРЖАВНИЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ В ІСТОРИЧНИХ ТА ЛІТЕРАТУРНИХ ДОКУМЕНТАХ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

© Іванов М., 2004

Розглянуто окремі історичні та літературні документи періоду існування Київської держави, які відображають погляди їх авторів на питання громадянської освіти та виховання. Автор намагається з'ясувати пріоритети стародавньої педагогіки в питаннях поширення знань про політику та формування громадянської культури.

Зроблено висновок про те, що дослідження найпродуктивніших ідей давніх часів, які пов'язані з розумінням різних аспектів організації системи політичної освіти та громадянського виховання, могли б допомогти краще зрозуміти їх роль і значення сьогодні.

The article is dedicated to consideration of the separate historical and literary documents of the term existence of the Kiev state, which one contain views of their writers on problems of civil education. The writer aims to define priorities of pedagogics of ancient times in problems of spread of knowledge on policy and formation of civil culture.

In the article is draw a concluded that research of the most productive ideas of ancient times, which one bound with comprehension of miscellaneous aspects of organization of a system of political education and civil education, could help best to perceive their role and value today.

Постановка проблеми. Формування феодальних відносин у Київській Русі позначилося і на розвитку концептуальних засад педагогічної та суспільно-політичної думки. Народні педагогічні та дидактичні ідеї того часу знайшли своє вираження в усній народній творчості, а з поширенням письма – і в літературних та історичних творах. Неважко помітити, що більшість з них пронизані прагненням возвеличити просту людину – патріота своєї землі. Ми можемо сміливо твердити, що вже в цей час склалася чітка державницька концепція виховання, яка була відображена в цілій низці відомих нам історичних та літературних джерел. В її основу покладені принципи християнської моралі: любов до ближнього, братолюбство, необхідність покори володарям, які наділені владою самим богом.

Далі слід зазначити, що сьогодні, на жаль, шукаючи способи подолання багатьох негараздів в нашому сучасному суспільстві, не завжди приділяють належну увагу їх історичним витокам. А втім, багато сучасних проблем нашого суспільства своїми витокami сягають глибокої давнини. І хоча не завжди ці зв'язки є абсолютно очевидними та опосередковані значним масивом історичних подій, які є більш або менш близькі сьогоденню, історичний підхід вимагає від нас досліджувати всю хронологічну тривалість явища, яке існує в нашому сучасному житті та привертає до себе увагу актуальністю. Одним з таких явищ є державницька концепція виховання та система політичної освіти, яка була раніше і продовжує бути сьогодні потужним ендогенним чинником політичного процесу.

Формулювання мети (постановка завдання). У статті розглянуто окремі історичні аспекти розвитку політико-освітянських парадигм на теренах українських земель, які передували сучасному баченню ролі, змісту та місця політичної освіти в організованому та керованому процесі пізнання політичного світу. Автор не претендує на всебічний аналіз політико-освітянських доктрин, що існували в нашому історичному минулому.

Метою статті є дослідження найпродуктивніших ідей в нашій історії, що пов'язані з розумінням різних аспектів організації системи політичної освіти, які могли б, враховуючи досвід їх втілення в минулому, допомогти краще зрозуміти її роль і значення сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Можна назвати декілька публікації сучасних дослідників, які торкаються зазначених питань. Здебільшого, це істо-

ричні праці, метою яких є показ історичного контексту формування освітянських засад в окремі історичні періоди. На жаль, сьогодні бракує робіт, які могли створити цілісну картину становлення і розвитку політичної дидактики на українських землях.

Серед згаданих робіт на особливу увагу заслуговують декілька статей, які, крім загальних питань розвитку освіти, торкаються і питань політичної соціалізації та змісту політико-дидактичних заходів в період, що у них розглянуто. Так, В. Шевчук в своїй статті “Освіта в козацькі часи” через аналіз історичних фактів формування системи освіти в XV – XVI ст. намагається показати вирішальну роль національної системи освіти у формуванні самосвідомості народу, розвитку його культури [1]. Практично схоже бачення ролі освіти можна спостерігати в статті П. Гончарука “Питання розвитку народної освіти в Україні в планах Кирило-Мефодіївського товариства (40-ті рр. XIX ст.)”, в якій він доводить думку про те, що в середині XIX ст. серед української інтелігенції склалося тверде переконання, що освіта є не тільки допоміжним засобом у боротьбі народних мас за свої права, а й є необхідною умовою пришвидшення матеріального та культурного прогресу [2].

Певний внесок у вивчення питань просвітництва в українській історії робить М. Лазарович в своїй статті “Просвітницька діяльність Січового Стрілецтва серед українського народу в роки Першої світової війни” [3]. На основі багатого історичного матеріалу йому вдається показати різноманітні приклади розуміння на початку XX ст. важливості освітянських заходів серед українців для справи боротьби за їх звільнення та розбудови власної держави.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Хоча сьогодні помітно зростає увага дослідників до проблем формування сучасної політичної культури, на жаль, у вітчизняній науковій літературі проблеми становлення системи політичної освіти в історичному минулому залишаються ще недостатньо вивченими. Для поглиблення наших уявлень про стан поширення політичних знань і громадянського виховання в давні часи та пізніші часи української історії в нашому дослідженні доведеться зосередитися на безпосередньому аналізі окремих суто історичних творів, які спрямовані на аналіз педагогічної думки давніх часів, історичних джерел, які містять подібну інформацію [4].

Крім того, вивчаючи питання еволюції політико-освітянських парадигм, необхідно ознайомитися з дослідницькими матеріалами закордонних вчених, які, як в минулому, так і сьогодні приділяють вказаним питанням значну увагу. Зокрема, особливий інтерес становлять роботи французьких дослідників античної демократії Фюстеля де Куланжа і П. Гіро, сучасних грецьких та російських вчених Г. Гікопуласа і А. Какавуліса, О.І. Щербініна, Н.Г. Щербініної, М.Н. Ботвініка, М.Б. Рабіновича та інших [5].

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сьогодні є всі підстави твердити, що державницька концепція виховання та елементи політичної освіти виникли на достатньо ранньому етапі розвитку суспільства. Вони є одним з найдавніших засобів і елементів політичної культури людства. Визнавши це, ми цілком можемо пов'язати їх завдання та форми зі специфікою пізнавальних епох, через які пройшло людство, пізнаючи себе та довкілля К.А. ван Персен, який виокремив міфологічну, онтологічну та функціональну добу мислення, звертає увагу на те, що кожна з них має свою специфіку. Так, в епоху міфу головним було розуміння самого факту того, що щось існує; в добу онтологічного мислення головним стає питання про те, що це таке, а в період функціонального мислення основою пізнання стає питання, як воно існує та діє [6, с.344]. Античні часи та раннє середньовіччя хронологічно охоплюють міфологічний та онтологічні етапи розвитку мислення. Отже, ми цілком можемо пов'язати завдання та форми політичної освіти часів існування Київської держави не тільки з політичними процесами, але й з ментальними домінантами в динаміці пізнавальних епох.

Як вже зазначалося вище, наші знання про систему політичної освіти та громадянського виховання на землях нашої Батьківщини ґрунтуються на матеріалах літописів, повчань та житійної літератури Стародавньої Русі, коли відбувався перехід від міфологічного поганського до онтологічного християнського етапу мислення. Літописи часів Київської Русі свідчать про те, що вже перші київські князі водночас з вирішенням важливих політичних і військових проблем опікувалися розвитком освіти. Вони разом з вченими людьми того часу добре розуміли, що громадянське виховання і освіта є важливими елементами механізму збереження

існуючого ладу, підтримки його внутрішньої стабільності. За їх допомогою відбувалося відтворення, майже в незмінному вигляді, існуючих суспільних відносин і, передовсім, в політичній сфері.

Первинні дидактичні ідеї того часу базувалися на багатій усній творчості східних слов'ян: обрядових піснях, легендах, загадках, прислів'ях, епічних та ліричних піснях. Основний їх зміст найчастіше був пов'язаний з любов'ю до рідної землі, що, безумовно, сприяло збудженню патріотичних почуттів, готовності захищати Батьківщину. Досить поширеними були пісні-билини, які оспівували важливі історичні події в житті народу, боротьбі Русі з ворогами. Досвід та героїзм попередників в боротьбі за свою волю був важливим засобом формування тогочасної громадянської культури.

В ході політичного та соціально-економічного розвитку Київської Русі офіційна педагогічна концепція знайшла своє втілення в писемних джерелах: літописах, збірниках, статутах, сказаннях, хроніках, овіяних християнськими ідеалами. Подальший процес соціального, культурного та етнічного розширення вимагав істотних змін в соціалізації індивідів. Настав час, коли для проведення своєї політики князі вимушені були спиралися не лише на силу своєї дружини, але й на систему державних інституцій та засоби переконання широких кіл громадян, завоювання їх підтримки. Виникає потреба ідеологічного обґрунтування нових суспільних процесів, визначення їх змісту, мети та завдань. Отже, офіційна педагогіка стає важливою складовою ідеологічного життя феодального суспільства.

Неабияку роль у вирішенні цього завдання та виробленні власної системи громадянського виховання відіграє церква. Вона практично повністю зосереджує шкільну освітянську справу в своїх руках, стає практично масштабною ідеологічною інституцією. Поряд з тлумаченням світового порядку тлумачиться і зміст та завдання тогочасної політичної системи та всіх її інституцій. Починаючи з часів князювання Володимира Великого в Новгородських землях здійснюється виважена політика цілеспрямованої соціалізації правлячої верхівки через навчання її дітей у спеціальній школі. Це відображає намагання княжої влади створити стійку систему формування елітної верхівки як важливого елементу механізму управління політичною системою, яка ставала все складнішою. Більше того, в створенні спеціальних шкіл для дітей знаті можна побачити продуману кадрову політику, завданням якої стає забезпечення найважливіших державних та церковних інституцій кваліфікованими кадрами, які здатні були втілювати та обґрунтовувати рішення князівської влади. Саме таке ставлення до завдань формування і виховання політичної еліти суспільства є певною ілюстрацією єдності освітянських та виховних парадигм того часу з політичними ідеями античних часів, які були відомі на Русі.

Певним свідченням розуміння вказаних завдань є богословсько-політична промова першого митрополита з руських Іларіона – "Слово про закон і благодать". Крім масштабного обґрунтування законності княжої влади, в цьому документі можна побачити ідейну основу необхідності утвердження суверенітету держави та його підтримки всіма громадянами, оскільки, на його думку, вони є рівними в духовному та політичному житті. Іларіон доводить думку про те, що народу Русі не потрібна опіка Візантії, це новий народ, якому належить майбутнє. Твердження про високий авторитет Руської землі, яка відома та чутна всіма "чотирма кінцями землі", спрямоване на збудження почуттів шани та гордості за місце свого проживання та за тих хто їй цю славу творить. Безумовно, ці ідеї мають потужний заряд патріотичних почуттів та виховний потенціал для його сучасників.

Педагогіка цього часу перебуває у пошуках нових методів і прийомів виховання, збагачує їх засобами впливу. Формуються уявлення про охорону дитинства і материнства, опіки сиріт. Еволюція виховання йде у напрямку гуманізації.

Значний вплив на політичну дидактику часів Київської Русі мала книжкова справа. Заснування Ярославом Мудрим в Києві при Софійському соборі у 1037 р. сховища та спеціальної майстерні для переписування і перекладу книжок з грецьких оригіналів дало поштовх пізнанню закордонного досвіду організації суспільного життя, розвитку шкільної освіти. Безумовно, переклади і читання творів великих мислителів античних часів сприяли тому, що громадяни Київської держави розширювали свої уявлення про світову та власну історію, знайомилися з поглядами на політичне життя видатних мислителів людства.

Концепція громадянського виховання, до певної міри, була відбита в "Ізборнику" (1076 р.). Упорядкував його київський книжник Іоан (Гришний) у період князювання Святослава Ярославича. В основу концепції були покладені принципи християнської моралі: любов до ближнього, братолюбство між людьми

різних соціальних прошарків, покора та підтримка правлячої верхівки, яка наділена владою всевишнім. У зв'язку з цим можна твердити, що метою цієї концепції була підтримка соціального примирення. Таке бачення головних дидактичних завдань пов'язане швидше з проявами наївних сподівань багатьох мислителів того часу на піднесення могутності своєї держави перед небезпекою і загрозою через єднання, ніж свідомим проявом розуміння класових завдань офіційної педагогіки. "Ізборники" містили статті з різних галузей знань. Їх часто використовували на заняттях, вивчаючи різні сторони суспільно-політичного життя не тільки в монастирських, але й у приватних, дяківських та князівських школах.

Величезне значення для громадсько-політичного виховання населення в Київській Русі мало літописання. Саме започаткування історичного літописання було свідченням розвитку суспільної свідомості, інтересу до минулого рідних земель, прагнення визначити місце Русі серед інших країн світу.

Почесне місце серед авторів літописів займає Нестор. Його педагогічні погляди знайшли відображення у всіх його творах, відомих нам сьогодні. Так, в *"Повісті временних літ"* – найвидатнішому історичному творі Русі він заклав не тільки основи вітчизняної історичної науки, але й зробив важливий крок у розумінні головних проблем державного розвитку того часу. Тобто він показав важливі політичні процеси, які відображали певну стадію розвитку традиційної держави та виклав своє бачення способів її зміцнення, зокрема через зміну світогляду еліти суспільства того часу, через її виховання, освіту та оволодіння досвідом інших народів та їх попередників. Цей твір *пронизаний ідеєю виховання знатті в дусі єдності слов'янських народів та їх історичної і геополітичної близькості*. Важливим завданням твору Нестора, крім з'ясування походження Русі та її зв'язків з світовою історією, був пошук подальших векторів її розвитку, обґрунтування важливості підтримки своєї традиції державного життя. Абсолютно очевидним є, крім іншого, виховне завдання цього твору. Навіть його подальші переробки були пов'язані з тим, щоб посилити значення мудрості князів, їх патерналістських заслуг. Прикладом цього є редакція твору Нестора ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром, який намагався поставити на передній план в боротьбі за збереження державницьких традицій на руських землях Володимира Мономаха – мудрого князя та захисника Батьківщини від половецького нашествия.

Також помітну роль у патріотичному вихованні молоді відіграв твір Нестора "Чтеніє о житіє й погублені... Бориса і Гліба", де у хронологічній послідовності описане не тільки їх життя, але й історія людства від створення світу та життя Ісуса Христа. Зрозуміло, що цим автор намагається поєднати історію однієї людини з історією всього світу. Стародавній книжник ніколи не забуває про те, в якому співвідношенні до загального руху світової історії знаходиться те, про що він оповідає. Такий підхід і сам зміст твору насичує його величезним зарядом досвіду та моральних засад, які були провідними для більшості освічених людей того часу. А значить, такі твори становили собою потужний виховний ресурс, який визначав свідомість не тільки писемної частини суспільства, але й широких кіл активних індивідів, які були долучені до найважливіших державних справ.

До сказаного слід додати, що свої погляди як прихильника монастирського виховання Нестор висловив у творі "Житіє Феодосія Печорського". Слід зазначити, що цей твір, як і всі інші його твори, пронизані правдивим зображенням реальності. Він відверто вказує на такі риси частини знаті, як жорстокість, підступність, зневажання загальнолюдських моральних норм, і водночас описує відданість і любов до Батьківщини простих людей.

В зазначеному контексті слід звернутися до видатного писемного пам'ятника Київської Русі – "Руської правди". Хоча цей документ найчастіше оцінюють як пам'ятник юридичної думки, слід звернути увагу і на його риси як світоглядного документа. В ньому закріплені ґрунтовні моральні засади суспільного гуртожитку. Його аналіз демонструє глибинні політичні інтереси різних суспільних прошарків, а сам факт запровадження писаного права відображає реальну потребу держави того часу в контролі цілої низки важливих для її зміцнення сфер життя. Цей документ відобразив швидке зростання процесів централізації влади, підсилення її дієвості на широких просторах Київської держави.

Поряд з суто господарськими питаннями в цьому документі велика увага приділена унормуванню духовних засад суспільства. У ньому певне місце належить соціальним функціям держави та моральним обов'язкам громадян. Зокрема, "Руська правда" регламентує діяльність з охорони материнства, захисту знедо-

лених та хворих. Можна твердити, що поява цього документа, багато в чому, стала одним з перших кроків до розуміння держави як правової інституції, формування поняття закону і законності як фундаментальних основ цивілізованого суспільства, що саме по собі кардинально змінювало тогочасні дидактичні парадигми.

Теорію пізнання і виховання через розвиток розумових сил людини в цей історичний період розробляв Кирило Туровський. Сутність його концепції полягала в тому, що людина народжується ні доброю, ні злою. Вона стає тією чи іншою завдяки наявності в її душі добрих чи злих начал, які відображаються в її життєвих діяннях. Дотримуючись вимог християнської моралі, людина здійснює добрі вчинки, спілкування з нею приносить її оточенню радість, спокій душі. Моральна поведінка, на його думку, залежить від інтелектуальних здібностей особистості. Важливим засобом її розвитку К. Туровський вважав книжне учення.

Нарівні з роботами з К. Туровського, значним внеском у розвиток педагогічної думки Київської Русі є “Повчання” дітям Володимира Мономаха. Звернення батька до своїх дітей, крім бажання передати їм глибокі моральні принципи, пронизане турботою за гідне продовження його державницьких зусиль. Це справді, в певному значенні, посібник із управління внутрішніми та зовнішніми державними справами.

Ідейна основа “Повчання” — вболівання за долю Русі. Мономах як очевидець великих соціальних конфліктів (повстання в Києві у 1113 р.) намагався знайти шляхи подолання соціальних суперечностей, довести необхідність внутрішнього миру. Головний герой – ідеальний князь – захисник рідної землі. Він розуміє, що без стійких, впевнених прихильників навряд чи можливо забезпечити стабільність державної влади. Отож, усі свої надії та сподівання Володимир Мономах покладає на виховання підростаючого покоління. Його виховна концепція особливу роль відводила праці. Він вважав, що праця – основа успіхів і честі людини. Володимир Мономах наполягав на розвитку у дітей ініціативи і працелюбства. Свої настанови він ілюстрував прикладами власних ратних походів та господарськими турботами.

У “Повчанні” чільне місце займають погляди князя щодо завдань морального виховання. Мономах розробив широку низку правил і норми поведінки, які вважав критерієм вихованості молоді людини. Не останнє місце в цьому творі належить і питанням патріотичного та громадянського виховання підростаючого покоління. Володимир Мономах вперше обґрунтував необхідність переходу від релігійно-аскетичного виховання до практичних завдань, пов'язаних із повсякденним життям.

Духом любові до батьківщини пройнято “Слово о полку Ігоревім”. Твір написано у важкий для Київської Русі час – посилення тиску з боку кочовиків. Суть його полягає у заклик до князів об'єднати свої зусилля напередодні татаро-монгольської навали. Автор “Слова”, на прикладі поразки князя Ігоря, показав всю суму фатальних наслідків для держави внутрішніх суперечностей, чвар та роз'єднаності. Саме проголошення турботи про дійсне та майбутнє своєї землі – це головний зміст всіх дидактичних заходів того часу, які, окрім вирішення утилітарних завдань, були спрямовані на формування впевненості в необхідності згуртованого захисту Батьківщини як основи життя всіх громадян.

Отже, в XI–XIII ст. стародавня педагогічна думка досягла значних успіхів, заклала основи та головні напрямки політичної дидактики пізніших часів. Вона є певним свідченням вироблення, вже тоді, державної освітньої політики.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Отже, можна зробити **висновок**, що політична культура часів Київської Русі та політична соціалізація мали глибоко патріархальний характер. В цей період населення не уявляло собі державного життя без князя. З дитинства людина потрапляла в атмосферу громадської думки, яка вимагала покори можновладцям.

Вирішальне значення у формуванні відповідної політичної культури належало церковній інституції, яка була ініціатором та керівником всіх освітніх установ. Церква різноманітними способами утверджувала ідею про божественне походження влади князя та його образ як намісника божого. Зважаючи на величезне значення релігії в формуванні світогляду індивідів того часу, можна стверджувати, що політична дидактика своє основою спирається на всю суму християнських догматів.

Водночас, наявність таких державних інституцій, як Віче та Боярська Рада, свідчать про те, що політична соціалізація населення відбувалась не лише через прилучення до релігійних інтерпретацій політичних подій, але через безпосередню участь у виробленні і прийнятті державних рішень. Значна частина

населення, здебільшого вільні люди, могла свідомо впливати на політичний процес, брати участь у прийнятті важливих рішень у найскладніші часи.

Важливим моментом є те, що у цей період освіта, зокрема й політична, стає невід'ємною складовою ідеології феодального суспільства. Надзвичайно потужним її генератором та виразником в цей час стає стародавня література. Вона вміщує в собі не тільки величезний досвід, але й стає потужним вихователем, передовсім, політичної еліти того часу. Своєю чергою, світська та церковна знать виконують роль міцного осередку мультиплікації політичного знання, створення концептуальних політико-дидактичних засад та просвітницької системи Київської держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук В. *Освіта в козацькі часи* // Віче. – 2001. – №9. – С.88–93.
2. Гончарук П. *Питання розвитку народної освіти в Україні в планах Кирило-Мефодіївського товариства (40-ві рр. XIX ст.)* // Історія в школі. – 2001. – С. 1–3.
3. Лазарович М. *Просвітницька діяльність Січового Стрілецтва серед українського народу в роки Першої світової війни* // Визвольний шлях. – 2000. – №3. – С. 20–42.
4. Гупан Н. *Проблеми розвитку школи в Україні в X–XVIII ст.* // Історія в школі. – 1999. – №5. – С.2–64; Захарченко П. *Київська Русь: державний устрій, суспільний лад та основні риси права* // Історія України.- 2002. – №7. – С.4–66; Носова Б. *Київська Русь і Україна: уроки історії, продовження традицій.* // Рідна школа. – 1999. – №7–8. – С. 18–20; Коба Л.А. *Розвиток педагогічної думки в Київській Русі* // Початкова школа. – 1994. – №3. – С. 46–48.
5. Гиро П. *Частная и общественная жизнь греков.* – СПб.: Алетейя, 1995. – 468 с; Гиро П. *Частная и общественная жизнь римлян.* – СПб.: Алетейя, 1995. – 592 с; Gikopoulos G., Kakavoulis A. *Griechenland // Politische Bildung fur Europa. Bonn, 1991.* – S.141–212; Щербинин А.И. *Политический мир во времени и пространстве* // Полис. – 1994. – №6. – С.142–149; Щербинина Н.Г. *Архаика в российской политической культуре* // Полис. – 1997. – №5. – С.127–139; Ботвинник М.Н. и др. *Жизнеописания знаменитых греков и римлян.* – М., 1988. – 207 с.
6. Кокс Харви. *Стиль мирского града* // Социально-политическое измерение христианства // Избр. Теологические тесты. – М., 1994. – С.340–361.

Мороз Олексій

Національний університет “Львівська політехніка”

ІДЕЇ ПРЕДСТАВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

© Мороз О., 2004

Розглядається становлення та розвиток ідей представництва в українській політичній думці. Акцентовано увагу на їх особливостях в ліберальній, народницько-демократичній та консервативній течіях.

The paper deals with the formation and evolution of representation concepts in the Ukrainian political thought. The focus is made on specific aspects thereof in the liberal, democratic, and conservative trends.

Постановка проблеми. Із проголошенням незалежності Україна отримала можливість створити по-справжньому демократичну державу. Звичайно, йдеться про демократію представницьку, що упродовж останніх двох століть впевнено крокує політичною картою світу. За такої демократії виборці делегують повноваження своїм представникам, яких визначають вибори. Будуючи таку демократичну державу, Україна має можливість спиратись на власну демократичну представницьку традицію.